

КОШТОВНИЙ СВІДОК УМАНСЬКИХ ПОДІЙ. КОРОНА ТОРИ З КОЛЕКЦІЇ О.М.ПОЛЯ

Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І.Яворницького зберігає одну з найбільших в Україні колекцій пам'яток козацьких часів. До її створення доклали зусиль багато відомих людей. Одним з найцікавіших зібрань, що репрезентували старожитності, пов'язані з історією козацтва, Д.І.Яворницький вважав колекцію О.М.Поля.

Олександр Миколайович Поль – це ціла епоха в історії Придніпров'я. В пам'яті нащадків він залишився великим подвижником, підприємцем, меценатом, відомим колекціонером, високоосвіченою людиною. Він мав ступінь кандидата дипломатичних наук, володів шістьма мовами, був Почесним громадянином Катеринослава [1]. Варто докладніше сказати про цю людину ще і тому, що його велика і різноманітна колекція, яку він збирав усе своє життя, створювалася зовсім за іншими принципами і з іншою метою, ніж багато сучасних приватних збірок, які нерідко містять предмети підроблені, бо нові власники не завжди мають бажання легально звертатися за експертизою до фахівців.

По батьковій лінії О.М.Поль походить з литовських дворян Шмунського князівства; по лінії матері – Анни Павлівни Полетики – від старовинного козацького роду Полуботків (Анна Павлівна була прапраонкою сестри наказного гетьмана) [2]. Спілкуючись з бабусею Варварою Дмитрівною Полетиною, Олександр Миколайович захопився історією Запорозької Січі. Іще хлопчиком він обстежив усі горища та схованки у маєтку бабці, знаходячи старовинні предмети, і відтоді “питал к ним особое приистрастие” [3]. Здобувши середню освіту у Полтавській гімназії, юнак складає вступні іспити до Дерптського університету, одного з кращих навчальних закладів Росії і Європи. Успішно склавши одинадцять вступних іспитів і показавши рідкісне для абітурієнтів уміння логічно мислити, вільно спілкуватися шістьма іноземними мовами, Олександр Поль поступив на юридичний факультет університету. Навчання завершилося захистом дипломної роботи німецькою мовою і присвоєнням ступеня кандидата дипломатичних наук.

Потім було повернення додому, родинні справи, облаштування свого маєтку і господарства, служба, громадська робота, а також багаторічні труди на ниві підприємництва у справі залучення інвесторів до промислових розробок Криворізького залізрудного родовища. Але все це не перешкоджало О.М.Полю продовжувати вивчати історію рідного краю та колекціонувати історичні старожитності. Що глибше він вивчав свій край, тим більше захоплювався історією взагалі і, особливо, археологією. Багато унікальних пам'яток він придбав у Єгипті, Італії, Франції, Німеччині, в Росії, на Кавказі, у Приазов'ї. Але більшість предметів було знайдено і придбано в Україні. Олександр Миколайович не лише накопичував знахідки, але й описував найбільш цікаві та публікував їх у “Записках Императорского

Одесского общества истории и древностей”. Наукова діяльність О.М.Поля була відзначена: 1870 року він був обраний членом-кореспондентом, а за рік – дійсним членом Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей. У 1885 р. він став також членом-кореспондентом Імператорського Московського археологічного товариства [4]. У 1887 році на основі своєї колекції О.М.Поль відкрив у будинку Горовиця на Поліцейській вулиці (будинок зберігся – Радянський провулок, 14 – Н.С.) археологічний музей, в якому було сім відділів. Музей відвідували мешканці Катеринослава і губернії, а також відомі вчені, археологи, історики Росії, України, Європи. Серед відвідувачів були В.Антонович, В.Беренштам, Д.Яворницький. У 1893 році, вже по смерті О.М.Поля, у Києві було видано каталог його колекції [5], укладачем якого стала Катерина Мельник, дружина В.Б.Антоновича. Вона зробила опис 4774 предметів. Але вийшов лише перший випуск каталогу, на жаль другий том так і не з’явився. У 1912 році вдова Олександра Миколайовича Ольга Семенівна Поль передала Катеринославському обласному музею велику частину зібрання – 2060 предметів [6].

Корона Тори кінця першої третини XVIII ст., що зберігається у фондах Дніпропетровського історичного музею, походить з колекції О.М.Поля. Це єдина подібна пам’ятка у нашому музейному зібранні єврейських культових предметів. Вона репрезентує ювелірне мистецтво єврейського народу і являє собою прекрасний витвір культового церемоніального срібла. Але цей предмет не можна вичерпно охарактеризувати тільки такими визначеннями, він не є лише цікавим типовим артефактом. Пам’ятка має свою “біографію”, пов’язану з трагічними подіями історії України XVIII ст., а також з іменами двох визначних діячів культури нашого краю.

У колекції Олександра Поля не було речей випадкових, сумнівних, не перевірених. Але не завжди він мав змогу і час письмово зафіксувати інформацію. Тому багато цікавих предметів не мають індивідуальних легенд, а лише атрибуцію та датування. У передмові до каталогу Катерина Мельник зазначає, що збирач “отвлекаемый постоянно другими делами и полагаясь на свою необыкновенную память, не успел озаботиться составлением систематического каталога своей коллекции. Вследствие этого обстоятельства, мы могли только воспользоваться при составлении настоящего каталога весьма неполными и сбивчивыми заметками о месте нахождения и происхождении предметов, составленными впоследствии, по памяти одним из лиц, близко стоявших к музею. Многие из этих сведений удалось проверить и дополнить документальными данными или показаниями лиц, снабжавших А.Н. (О.М.Поля – Н.С.) предметами древности, или же отбросить, как явно недостоверные; подлинных дневников раскопок мы не нашли в бумагах покойного. Несколько более точные сведения о происхождении предметов нам удалось собрать для отделов первобытной археологии, гораздо более сбивчивые указания мы нашли для отдела запорожской и южно-русской старины и почти вовсе лишены их были при

описании этнографического отдела и многочисленной, весьма ценной коллекции оружия.” [7].

Саме в етнографічному, найменш документованому розділі каталогу і записана корона Тори, яка нині зберігається в Дніпропетровському історичному музеї. Але, на щастя, саме про цю річ деяка, хоч і не докладна, інформація все ж збереглася. Її і зафіксувала К.Мельник. Ось цей запис: “Серебряный еврейский венец, очень массивный, позолоченный; нижний обруч покрыт серебряною резною бляхою чрезвычайно изящной работы в еврейском стиле, представляющею птиц и зверей, перевитых растениями; верхняя часть, отделанная на подобие балдахина, поддерживается шестью выгнутыми полосами; каждая украшена внизу львиною головою; вверху шесть маленьких колокольчиков, посередине нераспустившаяся роза. Приобретен в Новогеоргиевске; по преданию захвачен гайдамаками в синагоге города Умани” [8].



Фото 1. Корона з Умані

Інформація про корону з’являється пізніше ще раз – у рукописному каталозі Катеринославського обласного музею, директором якого вже тоді був Д.І.Яворницький, – із позначенням дати надходження: “не ранее 1908 года”. Справа в тому, що предмети Полівського зібрання передавалися до музею частинами, а 1912 року було оформлене і передане музею юридичне право власності на них. Обліковий запис у рукописному каталозі доповнює легенду корони новими подробицями: “Серебряный венец из еврейской синагоги г. Умани, разграбленной гайдамаками, зарыт в составе клада при р.

Днестре у местечка Рашкова, клад найден в 1876 г.” [9]. Певно, що дані про відкриття скарбу у 1876 році були зафіксовані Д. Яворницьким, який свого

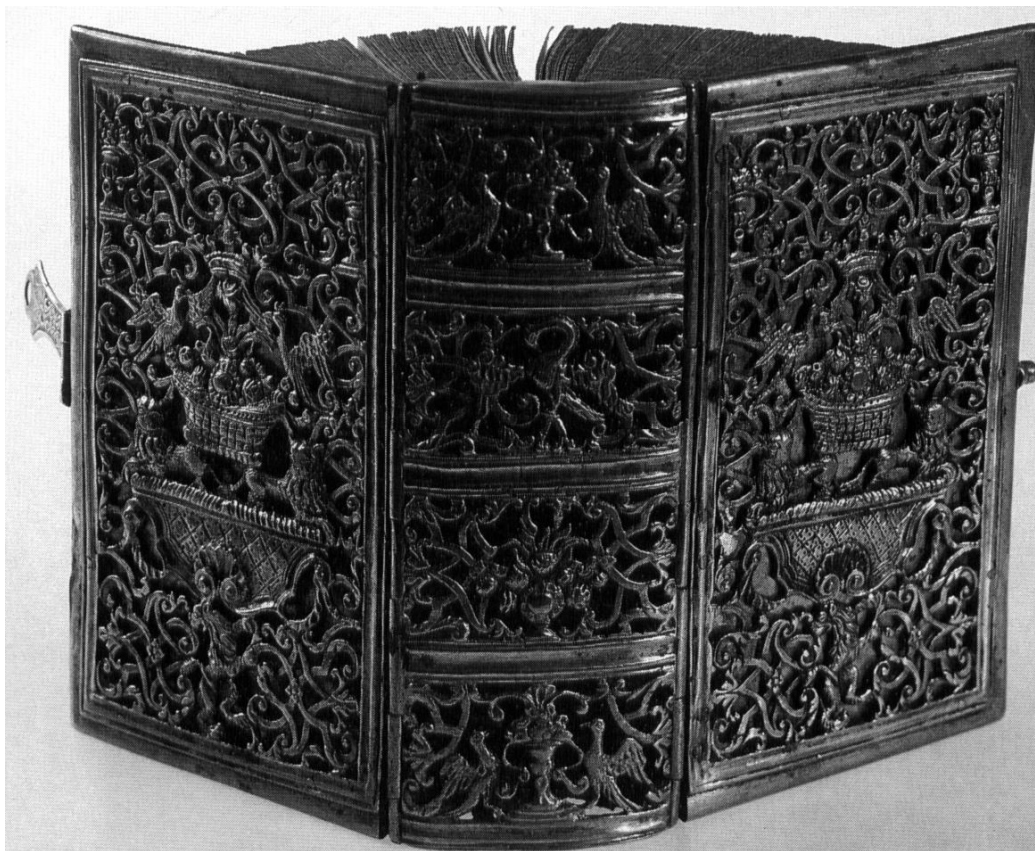


Фото 2. Оздоблення окладу

часу відвідував музей О.Поля. Він спілкувався особисто і листувався з Олександром Миколайовичем, цікавився пам'ятками, пов'язаними так чи інакше з історією козацтва, і зберіг у своїй пам'яті частину інформації, втрачену на момент укладання каталогу Катерини Мельник. Отже, легенда корони записана і доведена до нас двома дослідниками – О.М.Полем та Д.І.Яворницьким, – чий імена складають історію створення нашого музею.

Тепер маємо звернутися до подій, що вивели корону з Умані і стали початком дороги, яка в решті-решт привела пам'ятку до фондів сучасного Дніпропетровського історичного музею.

Повстанський гайдамацький рух 1768 року, відомий під назвою “коліївщина”, ширився на правобережжі України і залучав до рядів повстанців з селян та міщан широкі кола козацтва. Це були і запорозькі козаки (один з ватажків повстання – запорожець Максим Залізняк), і надвірні козаки володаря Умані С.Потоцького, керовані сотником Іваном Гонтою. Чи не найдраматичнішою подією цього повстання було взяття міста Умані, де у вирі побиття постраждали і мешканці міста, і поляки та євреї, що зібралися тут з навколишніх місць, щоб сховатися від повстанців. Не уникла розгрому, певна річ, і синагога. Із облікових записів Д.І.Яворницького витікає, що корона Тори була схована потім у складі скарбу, а через певний час знайдена.



Фото 3. Корона Тори

Однак подробиці про те, як і через чиї руки предмет потрапив з Дністра у м. Новогеоргіївськ Олександрійського повіту Херсонської губернії, а також в кого і коли саме придбав його О.М.Поль, встановити вже не маємо змоги.

Шкода, що саме таким чином корона Тори із зібрання музею пов'язана з історією козацтва й історією України. Але є й інші, більш міцні, глибокі і позитивні зв'язки, про які говорить ця пам'ятка. Це плідні взаємини майстрів-золотарів, що працювали на теренах України і не вважали себе ізольованими від мистецьких впливів навколишнього світу. Загальновідомо, що багато предметів єврейського церемоніального срібла виготовлялися не лише єврейськими ювелірами, але й майстрами-українцями, і ці речі свідчать про мистецькі контакти культур. За справедливим зауваженням А.Кураєва, через усі століття європейської історії пройшла нитка історії єврейської. Так само і в історію України вплетені єврейські кольори.



Фото 4. Торашило

Українське золотарство, особливо західних регіонів, зазнало також впливів з боку європейський майстрів. У багатьох містах працювали іноземні митці з Італії, Німеччини, Польщі, Франції. І ці впливи також відбилися у пам'ятках єврейського срібла. Так само і корона Тори із зібрання О.М. Поля увібрала в себе мистецькі та ремісничі надбання золотарів, що формували



Фото 5. Зображення на уманській короні



Фото 6. Зображення на уманській короні

свій досвід та майстерність у постійних професійних контактах.

Корона з Умані одностороння [фото.1]. Основу її складає суцільна срібна бляха, зварена у вигляді високого вінця, контури верхнього краю якого вирізані під контури малюнка накладних деталей оздоблення. До основи за допомогою гвинтів прилаштовано шість ребер – вузьких смуг, вигнутих дугами назовні і зведених угорі під розбірним профільованим склепінням з пуп'янком троянди на верхівці. Нижня частина склепіння корони має карбований орнамент з крупних квітів, з'єднаних пагонами у подібну важку гірлянди, унизу до фестонів зубчастого підзору були підвішені шість дзвоників (залишилося два). Верхня частина склепіння корони закінчується ажурним бортиком з акантових елементів. Позолочена зовнішня поверхня корони повністю вкрита срібними накладками. На ребрах орнамент накладок містить дві великі, вписані у прямокутник, квітки, між ними – кручені акантові пагони з дрібними квітами.

На вінці між ребрами корони розміщено шість ажурних накладок, композицію яких складено з високого вазона, оточеного з обох боків примхливими пагонами, на яких сидять два птахи; із вазона виходять п'ять стеблин з квітами та листям. На рівні цих накладок місця кріплення ребер корони до основи закриті шістьма литими маскаронами у вигляді левових морд. Нижче маскаронів розміщена кільцеподібна накладка у вигляді вузької смуги з рослинних тоненьких акантових завитків, у які вплетені зображення лані та птаха. Знизу цей орнаментальний пасок підпирається вузьким профільованим позолоченим обідком. Корона виготовлена з низькопробного срібла (750°), її вага 1268,63 г (чистоти 916,3 г), розміри: висота 240 мм, діаметр основи 160 мм.



Фото 7. Зображення на уманській короні

Оздоблення корони має загалом ренесансний декор, доповнений елементами барокового звучання. Він дуже типовий для єврейського срібла XVIII ст. Щільне рослинне плетіння акантових стеблин є характерним для предметів, виготовлених майстрами різних регіонів і різних культур. Ця універсальність впадає в око при порівнянні пам'яток. Оздоблення окладу п'ятикнижжя Мойсея, виготовленого у Німеччині у XVIII ст. [фото.2] (предмет зберігається у Музеї Історичних Коштовностей України), має елементи декору, що кореспондується з творами, виготовленими в Україні [10]. Іще дві єврейські пам'ятки із колекції Музею Історичних Коштовностей – Корона Тори 1740-х років та торашилд XVIII ст. – речі українського походження [11] [фото.3, 4]. Вони прикрашені орнаментальними деталями, в основі яких лежить той таки мотив плетіння. Оздоблення цих двох предметів дає підставу говорити не лише про єдність стилю та регіону виготовлення, але і про використання мало не однієї ливарної форми. Повторюваний елемент, що складається з двох великих завитків з двома птахами та двома ланями, майстер з'єднав за допомогою

невеличкої квітки у орнаментальну смугу. Аналогічний елемент декору використаний і золотарем, який виготовив корону Тори із зібрання О.М.Поля. Тільки майстер не закрив місця з'єднання фрагментів декоративною прикрасою.



Фото 8. Зображення на уманській короні

Уманська корона містить традиційний для єврейського срібла набір символічних зображень. [фото.5] Птахи та лані, вплетені у мереживо з рослинних пагонів, втілюють якості, необхідні для здійснення волі Небесного Отця. Присутність левів, майже обов'язковий елемент в оздобленні корон для Тори, символізує сміливість у справі служіння Богу, а також є знаком хранителя святини. Вазон має бути потрактованим як різновид алегоричного зображення дерева життя, як символ самої Тори – втілення мудрості. П'ять пагонів, що виходять з вазона, – п'ять книг Мойсея. [фото.6, 7] Трохи інша стилістика присутня в оформленні склепіння корони. Карбоване зображення гірлянди з крупних важких квітів – деталь, що може бути сприйнята як риса барокового впливу в його українському прояві [фото.8].

На завершення зазначимо, що корона Тори із зібрання О.М.Поля стоїть у ряду визначних пам'яток єврейського культового срібла. Найголовніше в ній – її самоцінність, але не менш цікава і її причетність до подій 1768 року. Попри все, вона є пам'яткою культури, а не розбрату. І якщо навіть припустити, що свідчення про її драматичну історію загубилися б у часі, все одно ми б говорили про цю пам'ятку так, як говоримо про неї сьогодні – з позицій вивчення історії розвитку золотарства, яке є одним з проявів художнього самоусвідомлення кожного народу у багатій палітрі нашого поліетнічного світу.

Бібліографічні посилання:

1. Платонов В. Человек-легенда: Александр Польш. – Д.: Проспект, 2002.
2. Кочергін І.О. Олександр Польш: мрії, справи, спадщина. – Д.: Національна гірнича академія України, 2002. – С.10, 15.
3. Ветроградов И.Ф. Памяти А.Н. Поля. (По поводу 20-летия со дня его смерти). – Екатеринослав, 1910. – С.7.
4. Кочергін І.О. Олександр Польш: мрії, справи, спадщина. – Д.: Національна гірнича академія України, 2002. – С.53.
5. Каталог коллекции древностей А.Н.Польш в Екатеринославе.– К., 1893. – Вып.1.; Про підготовку до видання каталогу див. також документ, складений К.Мельник: “Список музеума Александра Николаевича г. Польш”, 1892. – Дніпропетровський історичний музей (далі – ДІМ) – Арх-34480.
6. Лист О.С.Польш до Ради Катеринославського музею ім. О.М.Поля з готовністю передати до музею всю колекцію її покійного чоловіка, О.М. Поля. Катеринослав, березень 1906 р. – ДІМ – Ф.10. – Оп.1. – К.38. – П.21; Дарчий запис між О.С.Польш та директором Катеринославського Обласного музею Д.І.Яворницьким і членом Ради музею В.П.Долговим, 11 травня 1912 р. – ДІМ – Арх-631.
7. Каталог коллекции древностей А.Н.Польш в Екатеринославе.– К., 1893. – Вып.1. – С.V.
8. Там само. – С.145-146.
9. Каталог экспонатов не ранее 1908 года. – Архів діловодства ДІМ. – Оп.1. – Од. зб.9. – Арк.32.
10. Оpubліковано: Judaica: Juwish Hidden Treasures. Exhibition 2.7. – 1.9.1991. – Turku, 1991. – Kat.№ 112. – P.21.
11. Оpubліковано: Золота скарбниця України. – К.: Акцент, 1999. – С.100; Романовська Т.Ю. Символіка зображень щита Тори Святого товариства Лохвиці. // Музейні читання. – К., 2007. – С.181; Збірки Музею Історичних Коштовностей України. // Пам'ятки України: історія та культура, 2006, спецвипуск. – С.47.